

MAŁOPOLSKA

Prace pod kierunkiem K. Moszyńskiego i J. Klimaszewskiej

ANNA KOWALSKA-LEWICKA

BADANIA ETNOGRAFICZNE NA PODHALU

Pomysł zespołowego opracowania kultury ludowej Podhala powstał w 1951 r. w grupie młodych etnografów krakowskich. Łączył się on z planowaną wówczas przez Oddział Krakowski Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego monografią ziemi krakowskiej.

Pierwotnie mowa była o opracowaniu monograficznym całokształtu kultury ludowej Podhala, z czasem jednak przedsięwzięcie to okazało się niewykonalne z powodu braku przede wszystkim odpowiednio licznego zespołu, czasu i pieniędzy. Postanowiliśmy więc ograniczyć się wyłącznie do przebadania produkcji w rolnictwie, hodowli i rzemiosła, z pewnym tylko uwzględnieniem wymiany i konsumpcji — o tyle, o ile jest to niezbędne dla pełnego obrazu badanego zagadnienia. Zawężenie tematyki i rezygnacja z wielodziałowej monografii regionu miały również swe uzasadnienie teoretyczne. Doszliśmy bowiem do wniosku, że jeśli zechcemy poszczególne działy traktować nie tylko w ich rozwoju historycznym, ale także w powiązaniu z innymi zjawiskami kulturowymi, wówczas opracowanie całości musi doprowadzić do szeregu powtórzeń.

Niemniej dojście do takiej decyzji wymagało dłuższego czasu, doświadczeń terenowych i teoretycznych dyskusji, w ciągu których w badaniach uwzględniano jeszcze pełną problematykę. Dzięki temu archiwum nasze posiada dziś, poza danymi dotyczącymi produkcji, cały szereg materiałów dotyczących nawet tak odległych dziedzin, jak sztuka ludowa, folklor, demonologia, magia i in. Sporo tych materiałów znalazło zastosowanie w naszym opracowaniu, na przykład magia rolna i hodowlana, sztuka w połączeniu z rzemiosłem. Pozostałe natomiast bądź czekają dalszego opracowania, bądź zostały przekazane innym instytucjom (np. zbiór pie-

śni oddano do dyspozycji Państwowego Instytutu Sztuki) lub też doczekały się opracowań w charakterze odrębnych artykułów¹.

Na wstępie zaznaczyć pragnę jeszcze jedno, co posłuży nam może za usprawiedliwienie wielu niedociągnięć. Zespół zaczynający w 1952 r. pracę na Podhalu składał się wyłącznie z etnografów, wśród których nie było nikogo, kto by ukończył studia przed wojną, a kilka osób było wówczas jeszcze studentami. Brakowało również jakiegokolwiek tego typu pracy etnograficznej napisanej po wojnie i opartej na nowoczesnej metodologii, która mogłaby posłużyć za wzór.

Wybór Podhala jako terenu badań miał za sobą cały szereg argumentów. Chodziło mianowicie o region zwarty zarówno etnograficznie, jak i geograficznie, a równocześnie niezbyt rozległy, możliwy do przebadania przez niewielką grupę ludzi. Ponadto Podhale stosunkowo mało uległo urbanizacji, zachowując cały szereg cech swej tradycyjnej kultury, a równocześnie jest obszarem, na którym dzięki rozwiniętym centrom letniskowym, rozbudowanej sieci komunikacyjnej i rozwijającemu się w ostatnich latach przemysłowi (przemysł drzewny, żwirownie, kamieniołomy, kombinat skórzaný w Nowym Targu, przemysł chałupniczy organizowany na wielką skalę przez CPLiA) śledzić możemy powstawanie nowych form życia ekonomicznego.

Na Podhalu wreszcie do dwóch podstawowych dla całej wsi polskiej dziedzin produkcji (rolnictwa i hodowli typu nizinnego) dołącza się jeszcze trzecia, posiadająca własną organizację, własne powiązania społeczne itd. Jest to pasterstwo polaniarskie i wysokogórskie.

¹ Artykuły powstałe na podstawie materiałów zespołu: Z. Gołąb, *O zróżnicowaniu wewnętrznym gwary podhalańskiej*, „Język Polski”, R. 34: 1954, nr 2, s. 85—111; B. Kopczyńska-Jaworska, *Gospodarcze i społeczne podstawy pasterstwa tatrzańskiego*, Biblioteka Etnografii Polskiej, t. 3 (w druku); tenże, *Badania nad organizacją wypasu w pasterstwie wysokogórskim na Podhalu*, [w:] *Pasterstwo Podhala* (w druku); tenże, *Hodowla w tradycyjnej kulturze Podhala*, „Kwart. HKM”, R. 5: 1957, nr 2, s. 291—298; A. Kowalska-Lewicka, *Janos, rzeźbiarz ludowy z Dębna*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 8: 1954, nr 3, s. 162—173; tenże, omówienie pracy W. Jostowej: *Tradycyjne pożywienie ludności Podhala*, „Kwart. HKM”, R. 4: 1956, nr 1, s. 152—155; tenże, *Kilka uwag o wędrówkach zarobkowych górali podhalańskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 64: 1957, nr 2; tenże, *Haft biały na Podhalu*, „Polska Sztuka Ludowa” (w druku); tenże, *Handel wiejski na Podhalu w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku*, „Kwart. HKM”, R. 5: 1957, nr 2, s. 305—314; tenże, *O zbójnickich skarbach*, „Ziemia”, R. 2: 1957, nr 3, s. 17—19; A. Zambrzycka, *Stan badań nad rzemiosłem ludowym na Podhalu*, „Slovenský Národopis”, Bratislava, R. 16: 1957, nr 2—3; A. Zambrzycka-Kunachowicz, *Organizacja zbytu wyrobów rzemiosła wiejskiego na Podhalu w latach 1870—1950*, „Kwart. HKM”, R. 5: 1957, nr 2, s. 299—305; A. Zambrzycka i K. Malkiewicz, *Fajczarstwo na Podhalu*, „Pol. Szt. Lud.”, R. 10: 1958, nr 4—5, s. 209—218.

Ważny też dla nas był fakt, że Podhale jest regionem Polski o najbogatszej chyba literaturze, której większość dotyczy jednak dziedzin życia nie związanych z gospodarką, wyłączwszy pasterstwo typu górskiego. Z drugiej za to strony, za podstawę badań etnograficznych mieliśmy bogatą literaturę historyczną i doskonale opracowanie geograficzno-gospodarcze Leszczyckiego², które wybitnie ułatwiały pracę. Do względów powyższych dołączyły się także praktyczne, przede wszystkim bliskość od Krakowa omawianego terenu i jego dostępność.

Co do obszaru, jakim mieliśmy się zajmować, to na temat zasięgu Podhala toczy się od dłuższego czasu dyskusja. W wyznaczaniu jego granic brano za kryterium bądź granice administracyjne, czyli granice powiatu, bądź zasięgi pewnych zjawisk językowych, bądź wreszcie zasięgi pewnych elementów kultury, najczęściej stroju. Utożsamienie Podhala z powiatem nowotarskim, jakkolwiek dogodnie z punktu widzenia wykorzystania archiwów i statystyk powiatowych, w tym wypadku okazało się niewskazane, gdyż powiat obejmuje kilka różnych grup etnograficznych, które trudno traktować łącznie. W wypadku kryterium językowego stwierdzono, że tzw. archaizm podhalański i inne charakterystyczne dla Podhala cechy językowe sięgają aż po Myślenice i w żadnym wypadku na ich zasięgu nie można budować granic regionu. Kryteria zaczerpnięte z kultury ludowej okazały się płynne. Na przykład strój podhalański przeżywa obecnie okres ekspansji i szybko powiększa swój zasięg. Ostatecznie więc zamknęliśmy region w granicach dawnego przedrozbiorowego starostwa nowotarskiego z pewnymi jednak korekturami. Polegają one na włączeniu do naszego obszaru wsi należących do cystersów (Ludzimierz i in.) oraz dzierzawy dębniańskiej i prywatnych majątków, które jakkolwiek leżały w obrębie tego obszaru, administracyjnie od starostów były niezależne. Zasięg Podhala wygląda w takim układzie następująco: południową granicę stanowią Tatry, zachodnia biegnie mniej więcej wzdłuż rzeki Czarny Dunajec i jest jednoznaczna z granicami Orawy. Granica północna biegnie działem wodnym między Rabą a Dunajcem i dalej ku wschodowi główną granią Gorców; wschodnia zaś wzdłuż rzeki Białki, prawobrzeżnego dopływu Dunajca, poza którą leży już Spisz.

Obszar, który ludność miejscowa nazywa Podhalem i którego mieszkańcy nadają ton całemu pozostałemu krajowi, nosi w literaturze nazwę Skalnego Podhala i sięga od podnóży Tatr po północne krańce wzgórz, ciągnących się nieprzerwanie od Tatr po dolinę nowotarską. Jest to obszar mało urodzajnych gleb, zasiedlony stosunkowo późno, o przewadze wsi z łańcowym układem gruntów leżących w większości w dolinach stru-

² S. Leszczycki, *Region Podhala*, Kraków 1938.

mieni. Zaledwie parę wsi położonych tuż pod Tatrami i powstałych szczególnie późno, bez dokumentu lokacyjnego, ma charakter polaniarski. Na nizinie nowotarskiej, na żyznych glebach aluwialnych, leżą wsie najstarsze na tym terenie, o układzie pól niwowym. Do trzeciej grupy należą wsie na stokach Gorców. W kilku wsiach leżących na wschodniej granicy regionu, zwłaszcza w Dębnie i Brzegach, obserwujemy odrębności kulturowe wynikające z silnych wpływów spiskich.

W powyższym podziale wyraźny charakter łącznika kulturowego mają góry (Tatry i Gorce). Związki kulturowe w obrębie poszczególnych grup tłumaczyć można między innymi unifikującym działaniem pasterstwa, które potem na terenie rodzinnej wsi nadaje w wielu dziedzinach ton życiu społeczności wiejskiej.

Pod Skalnym Podhalem będziemy więc rozumieć grupę wsi związanych letnim wypasem w Tatrach; wsie związane letnią gospodarką polaniarską w Gorcach stanowić będą drugą grupę; wreszcie w nizinie nowotarskiej leżą wsie, które łączy ich charakter przede wszystkim rolniczy.

Na odrębność etnograficzną Podhala niewątpliwie wpłynęły jego dzieje, poczynając od zasiedlenia tych terenów. Problemem tym zajmowało się wielu badaczy, od Morawskiego poczynając. Sporo uwagi poświęcili mu Potkański³, po nim Rafacz⁴ i Dobrowolski⁵. Zajmowali się nim Długopolski, Czubek, Baranowie i in. Szczególnie wiele na ten temat pisano w okresie międzywojennym.

W świetle danych historycznych wydaje się być pewne, że już w XII w. istniały na Podhalu jakieś osiedla ludzkie, skupiające się w dolinie nowotarskiej wzdłuż brzegów Dunajca. Pierwsza ta fala osadnicza etnicznie polska napłynęła prawdopodobnie z północy, posuwając się w górę biegu Raby, a następnie przez przełęcz Obidowską⁶, Siemianowicką i Pieniążkowicką przedostała się na nizinę nowotarską. Udział doliny Raby w zasiedleniu Podhala potwierdza wybitna zgodność dialektyczna między tymi dwoma obszarami⁷. Mniej ważną arterią komunikacyjną stanowi Dunajec, trudno dostępny skutkiem wąskości doliny. Prawdopodobnie już wtedy omijano przełomy dunajcowe idąc doliną Ochotnicy i Przełęczą Knurowską, między masywem Lubania i Turbacza, szlakiem do ostatnich czasów uczęszczanym w drodze z Podhala do Sącza.

³ K. Potkański, *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922, s. 284—388 i t. 2, Kraków 1924, s. 333—345.

⁴ J. Rafacz, *Dzieje i ustrój Podhala Nowotarskiego*, Warszawa 1935.

⁵ K. Dobrowolski, *Najstarsze osadnictwo Podhala*, Kraków 1935 i inne prace.

⁶ Na drogę tę pierwszy zwrócił uwagę K. Dobrowolski, *op. cit.*, s. 8.

⁷ K. Dobrowolski, *op. cit.*, s. 9.

Od XIII w. rozpoczyna się zorganizowane osadzanie wsi na terenie Podhala. Wiek XIV cechuje napływ Niemców spiskich, którzy nie tworzyli tu jednak zwartych kolonii, dzięki czemu stosunkowo szybko zasymilowali się i wrosli w większość polską. Pozostały po nich niektóre nazwy wsi i nazwiska zapisane w aktach lokacyjnych.

Obok elementu polskiego i niemieckiego, niewielkiego zresztą liczebnie, nieco później zjawiają się na Podhalu pasterze, tzw. wołoscy. Zagadnienie grup pasterskich, które pod nazwą Wołochów ekspandują wzdłuż Karpat na zachód, od dawna budziło żywe zainteresowanie nie tylko w Polsce. U nas zagadnieniem tym zajęli się zarówno historycy (Potkański, Rafacz, Szczotka i in.), jak językoznawcy (Rozwadowski) oraz z punktu widzenia genezy pasterstwa górskiego geografowie i etnografowie (Hołub-Pacewiczowa, Kopczyńska-Jaworska); najwięcej zaś uwagi poświęcił sprawie wołoskiej K. Dobrowolski. Mimo wnikliwych badań wciąż jeszcze istnieją liczne problemy, które oczekują rozwiązania.

Powracając do akcji kolonizacyjnej Podhala stwierdzić należy, że jakkolwiek wyglądało pierwotne osadnictwo, faktem jest, że systematyczna akcja osiedleńcza prowadzona tu była dopiero przez wielką własność. Pierwszymi osadźcami byli cystersi, a po ich przeniesieniu do Szczyrzycy (XIII w.) obszary im nadane, z wyjątkiem Ludzimierza i wsi przyległych, przechodzą w posiadanie króla. Od tego czasu trud kolonizacji Podhala podjęli starostowie, szczególnie rodzina Pieniążków. Czerpią oni rezerwy ludzkie głównie z północnego zaplecza, z doliny Raby.

Choć ucisk feudalny dawał się we znaki ludności wiejskiej również na Podhalu, posiadała ona bez porównania lepsze warunki niż chłopci pozostałych dzielnic Polski. Składało się na to wiele przyczyn. Przede wszystkim los chłopów w królewskich ziemiach był na ogół znacznie lepszy niż w majątkach własności prywatnej; poza tym w bliskości były niedostępne góry, gdzie zawsze chronić mógł się zbieg; wreszcie licha górska ziemia i ostry klimat nie dawały warunków do zakładania folwarków, obliczonych wówczas prawie wyłącznie na produkcję zbożową, głównych narzędzi ucisku feudalnego. W wieku największego w Polsce rozwoju pańszczyzny na Podhalu dokonuje się przejście z gospodarki pańszczyźnianej na czynszową. Ma i to niewątpliwy wpływ na kształtowanie się całej późniejszej kultury regionu.

Aneksja Podhala przez Austrię następuje w 1769 r., po czym po traktacie rozbiorowym w 1773 r. całe starostwo nowotarskie zostaje wcielone do dóbr kameralnych cesarskich. W 1818 r. zostaje przeprowadzony szacunek tych dóbr, podział ich na 4 sekcje i sprzedaż w ręce prywatne.

Ten bardzo pobieżny szkic historii regionu ma na celu zwrócenie uwagi przede wszystkim na dwa czynniki: na element osadniczy, który stanowi substrat dzisiejszej ludności, i na fakt, że od zarania dziejów

chłopi starostwa nowotarskiego cieszyli się większymi swobodami niż większość chłopów Rzeczypospolitej. Pod tym względem szczególnie ważny jest wiek XVIII i początek XIX, tak już bliskie okresowi, który etnograf może poznać drogą badań terenowych.

Zainteresowaniami swoimi objęliśmy okres stulecia od uwłaszczenia chłopów po rok 1953, datę ukończenia przez nas badań terenowych. Okres ten, stosunkowo niedługi, pełen jest zasadniczych przemian kulturowych. Dla odpowiedniego ustawienia w czasie owych przemian konieczne więc było przeprowadzenie jego periodyzacji.

Pierwsze 25—30 lat po uwłaszczeniu nie przynosi na Podhalu większych zmian. Sam akt uwolnienia chłopów z pańszczyzny wobec braku możliwości zarobkowych, a co za tym idzie — gotówki i zupełnego zacoferania gospodarczego, nie miał tu tak przełomowego znaczenia, jak na innych ziemiach polskich. Przełom następuje dopiero w okresie 1870—1880. Złożyło się nań wiele powodów, z których najważniejszym stała się zarobkowa emigracja do Ameryki. Początek jej przypada na lata siedemdziesiąte ubiegłego wieku. Wedle pewnych wiadomości⁸ pierwsze wypadki wychodźstwa pojawiły się na terenach podgórskich Galicji w 1873 r., po czym w ciągu zaledwie paru lat objęły olbrzymie rzesze ludności. Działalność agitacyjną prasa ówczesna przypisuje klerowi.

Wychodźstwo to ma dwa zasadnicze aspekty. Z jednej strony likwiduje przeludnienie kraju, które zwłaszcza na Podhalu było bardzo wielkie, z drugiej wychodźcy zaczynają nadsyłać lub wracając przywozić do kraju gotówkę⁹. Po raz pierwszy na wsi podhalańskiej zjawia się wówczas pieniądź w większych ilościach. Zapas gotówki pozwala na zakup nowego sprzętu w gospodarstwie, wprowadzenie nowych roślin uprawnych i przede wszystkim nawozów sztucznych. Tu i ówdzie zaczyna się przeprowadzać melioracje, powiększając w ten sposób powierzchnię uprawnej ziemi.

Obok emigracji zarobkowej otwierają się dla Podhala dalsze możliwości uzyskania gotówki i nawiązania kontaktów z szerokim światem. Jest to coraz bardziej nasilający się ruch letniskowy, którego jednym z głównych inicjatorów stał się dr Chałubiński, propagator leczniczych właściwości górskiego klimatu. Co prawda ruch ten jeszcze w pierw-

⁸ Por. artykuły w „Dzienniku Polskim” 1876, nr 108 i 124, oraz w „Czasie” 1876, nr 131.

⁹ Poza tym pobyt za granicą w wielu wypadkach kształcił fachowców. We wsi Ciche spotkaliśmy kowala, który rozwinął swą wiedzę techniczną na emigracji i powrócił przywożąc cały zestaw narzędzi oraz nowe metody pracy. Stał się on specjalistą od wyrobu nowego typu pługów na dużą część powiatu. Jego uczniami jest wielu kowali okolicznych.

szych latach XX w. obejmuje zaledwie kilka wsi podtatrzańskich, niemniej powstaje dzięki niemu z początku tylko sezonowy rynek wewnętrzny, zaczyna powstawać ruch budowlany, otwiera się możliwość zarobków przy przewozie letników i towarów dla nich. Wreszcie ostatnim, lecz nie najmniej ważnym czynnikiem otwierającym przed Podhalem możliwości rozwoju staje się zbudowanie linii kolejowej najpierw do Chabówki, a następnie doprowadzenie jej do Zakopanego (otwarcie linii kolejowej do Zakopanego nastąpiło w 1899 r.).

Wszystkie te względy wskazują wyraźnie, że impakt kapitalizmu rozpoczyna się dla Podhala dopiero w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Będzie to więc okres drugi po pofeudalnej martwocie gospodarczej trzeciej ćwierci XIX w. Doprowadzamy go do 1918 r., do zakończenia pierwszej wojny światowej.

W latach I wojny światowej w całej gospodarce widzimy gwałtowne cofnięcie się do poziomu niemal pańszczyźnianego. Jednakże zahamowanie rozwoju jest tylko pozorne. Po zawarciu pokoju przychodzi koniunktura gospodarcza dla wsi, nowy dopływ gotówki i, co równie ważne, przełamane zostają dawne autorytety wiejskie. Młodzi, którzy zwiedzili wiele krajów w swych wędrówkach wojennych, są teraz skłonni do przyjęcia każdej nowości. Obserwujemy wyraźne podniesienie się i unowocześnienie gospodarki. Równocześnie zaczyna się gwałtowny wzrost ruchu letniskowego. Nie tylko widzimy szybki rozrost Zakopanego, ale napływ gości daje się zauważyć w całym szeregu wsi dotąd nie objętych ruchem kuracyjno-wypoczynkowym. Rozwija się przemysł pamiątkarski, rośnie rynek wewnętrzny na produkty hodowlane przy równoczesnym wyraźnym podniesieniu się hodowli.

Zanim przejdziemy do następnego, trzeciego okresu, należy zaznaczyć, że I wojna światowa przyniosła na Podhalu większe zmiany niż na innych ziemiach polskich. W poprzednim wieku, zwłaszcza w czasach poprzedzających budowę kolei do Chabówki i Zakopanego, Podhale było izolowane od północnych ziem polskich. Natomiast na południu, za Tatrami, rozciągały się doliny żyzne, potrzebujące rąk do pracy. Tutaj więc, głównie na Spisz i Liptów, a nawet na nizinę węgierską w okolicy Koszyc, kierowały się zainteresowania mieszkańców Podhala. Tu, do Starej Wsi na Spiszu i Trzciany na Orawie udawali się oni na wielkie coroczne jarmarki, gdzie obok żywności można było nabyć wszelkie wyroby skórzanе (uprzęż, kożuchy, buty), wyroby metalowe (kosy, kotły, dzwonki dla owiec i bydła), ceramikę i wiele innych¹⁰. Na południe szli w poszukiwaniu żywności, zakupując tam przede wszystkim

¹⁰ A. Kowalska-Lewicka, *Handel wiejski na Podhalu w drugiej połowie XIX i w początku XX wieku*, „Kwart. HKM”, R. 5: 1957, nr 2, s. 305—314.

zboże, a jesienią kapustę. Wreszcie na południe udawali się na prace sezonowe, sianokosy i żniwa; szli też do Budapesztu na pracę w cegielni, przy budowie domów i w fabryce obuwia¹¹.

Wprowadzenie kolei łączącej Podhalę z resztą Polski osłabiło nieco natężenie tych wędrówek, ale bynajmniej kontaktów nie przerwało. Kres położyło im dopiero zamknięcie granicy polsko-czechosłowackiej w 1918 r. Dla Podhala był to prawdziwy cios. Istniały wprowadzić przepustki graniczne dla właścicieli pól i możliwości dzierżawienia pastwisk i wypasu po południowej stronie Tatr, niemniej cały handel i wiążące się z nim rozliczne kontakty kulturowe musiały podupaść, a z biegiem czasu skierować się ku północy. Zwłaszcza dla kultury materialnej regionu, głównie Skalnego Podhala, miało to duże znaczenie. Wzrosło natomiast znaczenie Nowego Targu jako jedyne go poważniejszego punktu jarmarcznego, co z kolei wpłynęło na unifikację kultury podhalańskiej. Jarmarki nowotarskie zbliżyły Skalne Podhale do niziny nowotarskiej i wsi stoków Gorców, ułatwiając tym samym rozprzestrzenienie się „stylu podhalańskiego” na te tereny.

Druga wojna światowa przynosi terror i niedostatek, ale i w tym okresie nastąpiły istotne zmiany w zakresie gospodarki. Działalność instruktorów rolnych okresu okupacji, premiowanie rasowego bydła, które chronione było od rekwizycji, wprowadzanie nowych ras owiec, działalność związku pszczelarskiego itd. pozostawiły dodatnie skutki. Wywóz olbrzymich rzesz ludzi na przymusowe roboty do Niemiec, gdzie w wielu wypadkach pracowali na wsi zapoznając się z nowymi maszynami rolniczymi i nową techniką uprawy, nie pozostał bez wpływu na podniesienie się poziomu zainteresowań postępem techniki. Duże znaczenie dla podniesienia poziomu gospodarki regionu miały też wędrówki górali po żywność do Miechowskiego i Proszowskiego.

Po zakończeniu wojny zaczął się dla Podhala czwarty z kolei okres przemian. Odpływ olbrzymich rzesz małorolnych na Ziemię Odzyskaną i częściowo na tereny połemkowskie oraz mniejszy liczebnie odpływ do ośrodków przemysłowych zlikwidował narastające przeludnienie. Postępujące uprzemysłowienie terenu, rozwój przemysłu chałupniczego i dalszy rozwój ruchu letniskowego dostarczyły wsi sporych zasobów gotówki. Młodzież masowo uczęszczająca do szkół zawodowych, ogólnokształcących i na wyższe uczelnie niejednokrotnie wracała potem na wieś rodzinną, podnosząc poziom kulturalny otoczenia.

Reasumując, interesujące nas stulecie dzielimy na cztery zasadnicze okresy: a) okres pofeudalny, lata 1848—1870/1880; b) impakt kapita-

¹¹ W. Jostowa, *Wędrówki zarobkowe górali podhalańskich*, „Wierchy”, R. 24: 1955, s. 141—153; A. Kowalska-Lewicka, *Kilka uwag o wędrówkach zarobkowych górali podhalańskich*, „Kwart. Hist.”, R. 64: 1957, nr 2.

lizmu, lata 1870/1880—1918; c) okres międzywojenny dalszej kapitalizacji wsi, lata 1918—1945; d) okres socjalizacji wsi, od 1945 r.

Jak już wspomniano, problematyka naszych badań została w trakcie prac zwężona do głównych działów produkcji: rolnictwa, hodowli i rzemiosła. Spożycie i wymiana potraktowane zostały jedynie jako rozdział uzupełniający i zamykający niejako cykl produkcyjny.

Dalsze ograniczenie zakresu pracy polegało na tym, że zdecydowaliśmy się opracować zebrane dane tylko jako materiały do gospodarki Podhala. Nie wyklucza to oczywiście dalszych prac i zamiaru opublikowania w przyszłości ogólnego, syntetycznego ujęcia całości czy też szeregu ujęć syntetycznych poszczególnych działów produkcji przez uczestników badań.

Kultura ludowa Podhala, jakkolwiek w pewnych swych działach (budownictwo, strój, organizacja pasterstwa) bardziej zachowawcza od innych, ulega obecnie, zwłaszcza w dziedzinie produkcji rolnej czy rzemieślniczej, bardzo szybkim przekształceniom. Góral podhalański dzięki szczególnie silnie rozwiniętemu uzdolnieniu technicznemu i poszukiwaniu nowości, które mogłyby ułatwić jego pracę, bez oporów przyjmuje każdą nadającą się do jego warunków bytowania nowość. Już w czasie naszych kilkuletnich badań zdołaliśmy zaobserwować duży postęp zwłaszcza w takiej dziedzinie, jak rolnictwo. Każde nowe narzędzie jest chętnie nabywane, pierwszymi próbami jego użycia interesuje się cała wieś i w razie pozytywnych skutków niezwłocznie stosuje u siebie. Co więcej, góralc sami ulepszają i dostosowują do własnych warunków terenowych nowo zakupione narzędzia fabrycznej produkcji. To samo zjawisko, jak już wspomniałam, widzimy w innych dziedzinach życia, np. elektryfikacja niektórych wsi umożliwiającą użycie nowych maszyn w bardzo krótkim czasie przekształciła wiele rzemiosł i zakładów przemysłowych wiejskich.

Objawy tej łatwej chłonności wszelkich zdobyczy technicznych, a co za tym idzie bardzo szybkie przekształcanie stosunków produkcji, aczkolwiek ze wszech miar pozytywne z punktu widzenia postępu, są jednak sygnałem dla etnografów, że właśnie na tym terenie i w tej dziedzinie należy jak najszybciej i najenergiczniej prowadzić akcję rejestrowania faktów m. in. w zakresie już przemijającej kultury ludowej.

Jednym więc z naczelných celów naszej pracy było utrwalenie dla nauki ginącej tradycyjnej gospodarki. Materiały w naszym ujęciu nie ograniczają się jedynie do opisu, choć i na ten opis kładzie się duży nacisk. Naczelnym naszym dążeniem jest ściśle historyczne uszeregowanie faktów w obrębie czterech wydzielonych okresów i trzech stref kulturowych tak, aby samo ich ustawienie dawało obraz przeobrażeń, jakim podlegała wieś podhalańska na przestrzeni minionego stulecia.

Chodzi nam ponadto o przedstawienie faktów na tle całokształtu stosunków oraz o przedstawienie ich w powiązaniu z sobą. Dając opis narzędzi i sposobów produkcji staramy się łączyć je w pewnym stopniu z odpowiadającymi im zjawiskami społecznymi, z wiedzą ludową na ich temat oraz częściowo, zwłaszcza w odniesieniu do okresów najdawniejszych, z wierzeniami i praktykami magicznymi, które wokół nich narosły. W związku z produkowaniem narzędzi i posługiwaniem się nimi interesuje nas zagadnienie pracy i jej organizacji w obrębie najmniejszej komórki produkcyjnej, jaką jest rodzina, oraz w społeczności wiejskiej.

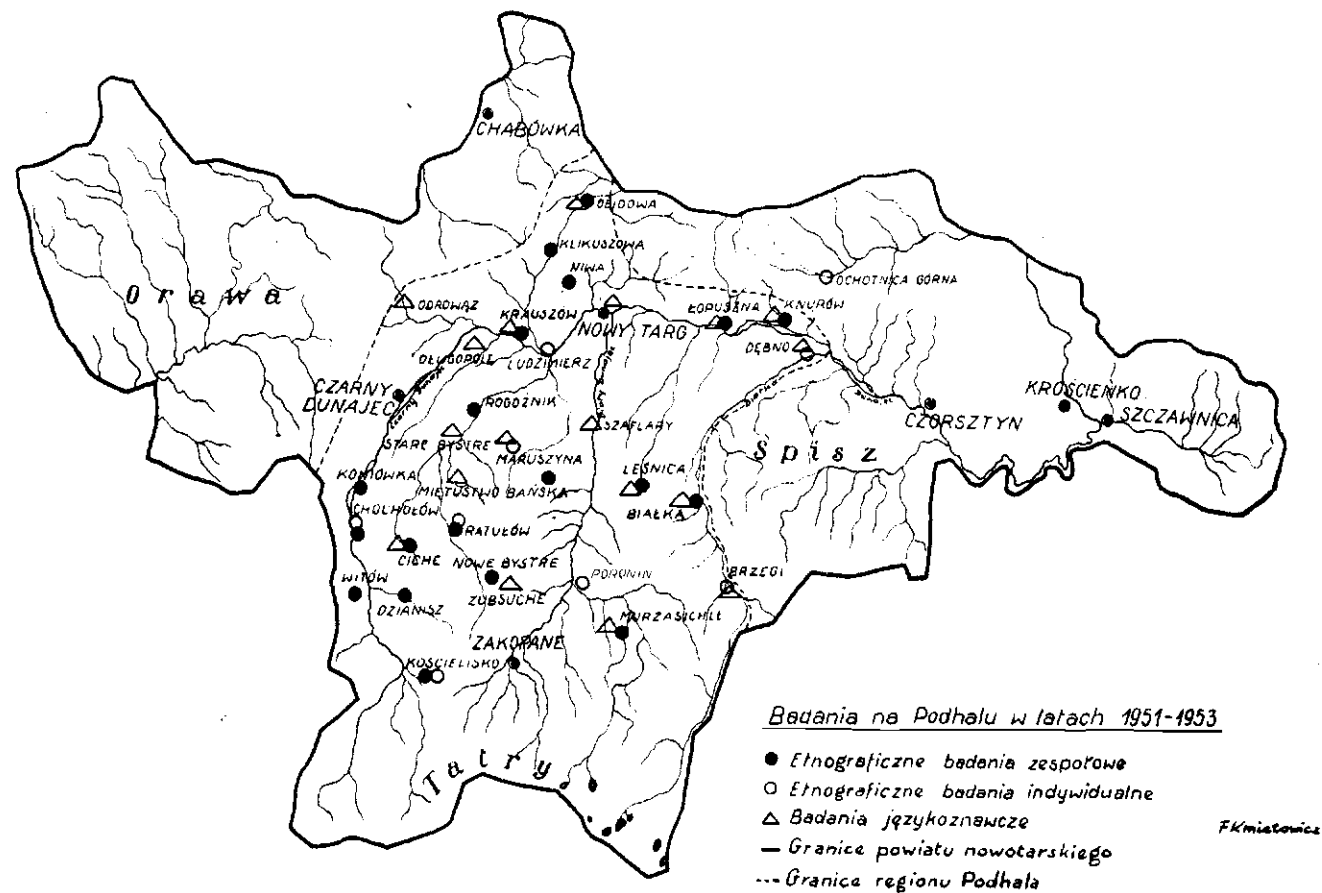
Właściwe prace terenowe poprzedzone studium literatury trwały dwa lata, 1952 i 1953 r. Rozpoczęliśmy je od badań stacjonarnych prowadzonych przez dwa miesiące w jednej z najbardziej typowych wsi Skalnego Podhala — w Cichem. Badaniami objęto górną część tej rozległej wsi, tzw. Wierch Ciche, z przysiółkami Zoki i Ostrysz. Jest to wieś o łanowym układzie pól, do niedawna zachowawcza, na której terenie jednak można obserwować wybitny postęp na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat. Jest ona przy tym silnie związana z tradycyjną gospodarką pasterską. W samym Wierch Cichem żyje obecnie kilkunastu baców, a nie spotyka się niemal mężczyzny, który by w swym życiu nie spełniał obowiązków *honielnika* (pomocnika *juhasa*) lub *juhasa*.

Drugim etapem terenowej pracy było przebadanie w ciągu dziesięciodniowych wypadów trzech dalszych wsi typowych dla dalszych dwu partii Podhala, a więc leżącej na nizinie nowotarskiej wsi Krauszowa, o niwowym układzie pól i odmiennej organizacji rolnictwa oraz hodowli, zaś następnie Obidowej, typowej wsi gorczańskiej, leżącej w obrębie dawnego starostwa nowotarskiego. Przebadano również Brzegi, podobnie jak Ciche leżące w obrębie Skalnego Podhala, ale na jego drugim, wschodnim krańcu.

Po badaniach w pewnej mierze stacjonarnych w wymienionych 4 wsiach dalszy etap naszej pracy polegał na przeprowadzeniu badań typu inwentaryzacyjnego, które trwały pełny miesiąc (lipiec 1953 r.) i objęły 9 wsi leżących na terenie całego Podhala. Ujawniły one pewne cechy kulturowe nie spotykane w poprzednio badanych wsiach, pozwoliły wykreślić przybliżone zasięgi niektórych zjawisk i umożliwiły uchwycenie specyfiki terenu jako całości oraz jego poszczególnych partii.

Nadmienić należy, że prócz wsi, w których przeprowadzono systematyczne badania, poznano nadto w sposób orientacyjny szereg wsi okolicznych drogą wypadków z punktów badanych bardziej szczegółowo (mapka 5).

W badaniach chodziło nie tylko o uzyskanie danych drogą wywiadów, ale też o naoczną obserwację życia wsi i zabiegów gospodarskich.



Mapka 5. Badania na Podhalu w latach 1951—1953

Dla poznania więc pełnego cyklu rocznego tego życia i zabiegów wskazane było takie rozłożenie badań, które by pozwoliło na przebywanie na wsi w różnych porach roku, co też mniej więcej doprowadziliśmy do skutku, jak widać z załączonego wykazu terminów badań.

Luty — Obidowa, dziewięciodniowy pobyt w 1953 r.;

marzec — Ciche, miesięczny pobyt w r. 1952 i dziesięciodniowy w 1954 r.;

maj — Dębno, dwutygodniowy pobyt w 1951 r.;

maj — Ochotnica, dwutygodniowy pobyt w 1951 r.;

maj — Krauszów, dziewięciodniowy pobyt w 1953 r.;

lipiec — wędrówka po całym Podhalu trwająca pełny miesiąc, 1953 r.;

sierpień — Murzasichle, czterodniowe badania uzupełniające w 1955 r.;

sierpień — Kościelisko, tygodniowy pobyt w 1951 r.;

sierpień — Chochółów, tygodniowy pobyt w 1951 r.;

sierpień — Łudzimierz, tygodniowy pobyt w 1951 r.;

wrzesień — Ciche, miesięczny pobyt w 1952 r.;

listopad — Brzegi, dziewięciodniowy pobyt w 1953 r.

W podanym powyżej wykazie uwzględniłam zarówno badania zespołowe, jak i indywidualne z 1951 r. (materiały z tych badań oddano do dyspozycji zespołu) oraz uzupełniające z 1955 r.

Następnym z kolei problemem, łączącym się przede wszystkim z eksploatacją wsi reprezentacyjnej, był sposób jej badania. I tu zastosowano metodę podobną jak poprzednio. Rozpoczęto bowiem od pracowania całego zagadnienia w obrębie jednej rodziny typowej dla danego środowiska zarówno pod względem zamożności, jak i sposobu życia. Dało to jednolite poznanie całości problemu, tak jak on wygląda w obrębie najmniejszej grupy społecznej, a równocześnie najmniejszej jednostki produkcyjnej. Przy zastosowaniu tego systemu dzięki dłuższemu kontaktowi z niewielką grupą ludzi związanych z sobą więzią pokrewieństwa i wspólnoty gospodarczej badacz zyskuje lepsze zrozumienie miejscowego sposobu myślenia i odczuwania, zaczyna niejako solidaryzować się z rodziną informatora, patrzeć na wieś jej oczyma. Dzięki takiemu dopiero życiu ma się możliwość wyczucia i zrozumienia sensu nieuchwytnych dla zwykłego wywiadu procesów. Krótkotrwałe kontakty, choćby nawet z wieloma informatorami, mogą doprowadzić do dokładnego poznania instytucji kulturowych, nigdy jednak nie dadzą bezpośredniego wglądu w motywy tego, co dzieje się wokół nas.

Jak od wsi reprezentatywnej badanej stacjonarnie przechodzimy do poznania całego obszaru objętego naszymi zainteresowaniami, tak od jednej rodziny, na której przykładzie poznaliśmy całokształt danego za-

gadnienia, przechodzimy do innych mieszkańców wsi, starając się dobierać informatorów w ten sposób, aby reprezentowali różne warstwy społeczne, by byli przedstawicielami różnych pokoleń. Wywiady na temat poszczególnych działów kwestionariuszy przeprowadzano z fachowcami w tej dziedzinie. Bardzo interesujące rezultaty dała próba przeprowadzenia wywiadów z przedstawicielami trzech pokoleń w obrębie jednej rodziny. Nie chodziło tu, rzecz prosta, o opis samych faktów etnograficznych, które zwłaszcza we wsiach konserwatywnych wszystkie pokolenia znają niemal równie dokładnie, ale o różnicę podejścia trzech pokoleń do danego problemu, zwłaszcza różnicę w wartościowaniu zjawisk.

Przed przystąpieniem do prac terenowych członkowie zespołu opracowali własne kwestionariusze. Jedynie w badaniach nad rolnictwem posłużono się kwestionariuszem Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, zmodyfikowanym i uzupełnionym. W trakcie badań wszystkie one uległy licznym uzupełnieniom i przeróbkom, tak że dzisiejsza ich redakcja jest już wynikiem długich doświadczeń. Jednakowoż w czasie samego prowadzenia wywiadu staraliśmy się nie posługiwać bezpośrednio kwestionariuszem. Służył on do przygotowania wywiadu, sprawdzenia po jego zakończeniu, czy wszystkie punkty zostały wyczerpane, wreszcie do porządkowania zebranych materiałów. Najcenniejszy materiał uzyskiwano na drodze zupełnie swobodnej, choć czasem inspirowanej przez badacza rozmowy. Poruszone w niej tematy wywoływały nieraz u informatora cały łańcuch skojarzeń, które umiejętnie wykorzystane odsłaniają niejednokrotnie zupełnie nowe aspekty. Poza systematycznym wywiadem i swobodną rozmową stosowano oczywiście również system w pewnym sensie biernego uczestniczenia w życiu i rozmowach chłopów, przy czym wysiłek badacza polegał jedynie na obserwacji tego, co działo się wokół niego i niezależnie od niego.

Rozmowa lub kilka kolejnych rozmów z jednym informatorem składały się na tzw. wywiad, czyli dokładnie spisany protokół, w którym zamieszczało się, poza charakterystyką informatora, jego wypowiedzi dotyczące zarówno badanego problemu, jak i różne inne, nieraz całkiem nie związane z właściwym tematem badań refleksje czy opowiadania. Tego rodzaju „wywiad” już sam w sobie stanowi wartościowy dokument historyczny, który w przyszłości wielokrotnie i z różnych punktów widzenia może być wykorzystany. Wywiad przepisywano na maszynie w kilku egzemplarzach, z których jeden pozostaje w archiwum, reszta, w miarę potrzeby, może być pocięta i posegregowana.

Prócz „wywiadów” zaczęto w drugim roku pracy spisywać dziennik badań, gdzie znalazły się wszelkie obserwacje, celowe lub robione przypadkowo, dotyczące całokształtu życia wsi i prowadzenia badań tere-

nowych, gdzie wreszcie znalazły swe miejsce wszelkie refleksje badacza i pierwsze próby uogólnień, jakie nasunął sam teren. W trakcie opracowywania materiału dziennik oddał duże usługi.

Zebrany przez zespół materiał terenowy daje spory zasób wiadomości z dziedziny produkcji rolniczej, hodowlanej i rzemieślniczej oraz innych działów kultury. Jakkolwiek te ostatnie nie zostały bezpośrednio wykorzystane w pracy, ułatwiły orientację w całokształcie zagadnień związanych z główną tematyką.

Najsłabszą stroną materiałów terenowych stanowi niepewne datowanie faktów dawniejszych. Stosunkowo małe zainteresowanie przeszłością łączy się u górali podhalańskich z zupełną nieumiejętnością umieszczania w czasie odległych faktów. Niekiedy jeszcze potrafią określić, że dane zjawisko występowało przed ich urodzeniem albo za życia rodziców. Prawie nigdy jednak nie uzyskaliśmy dokładniejszej odpowiedzi dotyczącej czasów dalszych. Mimo więc dużego nacisku, jaki kładliśmy na uchwycenie chronologii bezwzględnej zjawisk, teren dał niewystarczające rezultaty. Trzeba było uzupełnić braki i w miarę możliwości sprawdzać zdobyte wiadomości drogą studiów archiwalnych.

*

Patronat nad naszymi badaniami objęło Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, ono też wzięło na siebie finansowanie prac terenowych wydając na ten cel łącznie sumę 19 243,85 zł. Ogólnej opieki naukowej podjął się profesor UJ dr Kazimierz Moszyński, kierownictwo zaś samych badań powierzono dr Annie Kowalskiej-Lewickiej. Do współudziału w badaniach zaproszono mgr Bronisławę Kopczyńską-Jaworską, wówczas starszego asystenta Zakładu Etnografii U. Ł., która już wcześniej prowadziła badania terenowe na Podhalu i której zainteresowania skupiają się głównie wokół hodowli i pasterstwa. Wszelkie prace terenowe, dyskusje i opracowanie materiałów prowadzone były więc wspólnie z ośrodkiem łódzkim, przy żywym udziale i pomocy prof. dr Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej.

Oprócz mgr Kopczyńskiej-Jaworskiej i dr Kowalskiej-Lewickiej weszli do zespołu badawczego: dwie etnografki krakowskie, mgr Irena Nizińska i mgr Anna Zambrzycka-Kunachowiczowa, językoznawca mgr Zbigniew Gołąb i fotograf mgr Wiesław Tomaszewicz. Prócz nich doręwczo brało udział w pracach terenowych kilkanaście osób spośród studentów i magistrów etnografii, a także architekci i rysownicy.

Wewnątrz zespołu pracę podzielono w ten sposób, że każdy otrzymał do przebadania jedno lub kilka zagadnień. Szereg z nich, które uwzględnia się w pracy marginesowo, włączono do kwestionariuszy poświęconych zagadnieniom naczelnym. Mimo podziału tematów w trakcie badań nie-

jednokrotnie zespół pracował wspólnie nad jednym zagadnieniem, jak np. nad rolnictwem we wsi Ciche, nad statystykami hodowlanymi itd.

Badania zaplanowano na dwa lata, 1952 i 1953 r., po czym dopiero zespół miał przystąpić do ostatecznego opracowania materiałów. Plan w całości wykonano i już w końcu lipca 1953 r. zakończone zostały zespołowe prace terenowe, co nie wykluczało w przyszłości, w miarę pisania, organizowania wypadów w teren, mających na celu uzupełnienie prac badawczych.

W wyniku badań uzyskaliśmy materiały etnograficzne z 13 wsi Podhala oraz sporą ilość danych z szeregu innych wsi, do których robiono wypadu (uwzględniono je na ogólnej mapie badań). Do dyspozycji zespołu zostały również oddane materiały prywatne z badań Kowalskiej-Lewickiej oraz materiały Zakładu Etnografii U. Ł. i własne Kopczyńskiej-Jaworskiej, co zagęściło jeszcze sieć badanych punktów. Równolegle z badaniami etnograficznymi mgr Gołąb prowadził badania językowe.

Przez cały czas trwania prac terenowych codziennie wspólnie omawiane były rezultaty uzyskane w danym dniu. Dyskutowano metodę pracy terenowej, sposób opracowania materiałów i wreszcie układ oraz sposób ujęcia samej publikacji. Ponadto w 1953 r. miały miejsce dwie konferencje. Pierwsza w Krakowie 14 marca, sprawozdawcza, z udziałem etnografów krakowskich, łódzkich i zakopiańskich; druga wewnętrzna zespołu w Łodzi (18—20 grudnia), na której został ostatecznie ustalony plan publikacji.

Od strony ilościowej rezultaty dwuletnich badań przedstawiają się następująco: 374 wywiady (2785 s. maszynopisu), 5 opracowań gwary podhalańskiej (112 s. maszynopisu), 722 teksty pieśni zapisanych przez nas oraz 432 teksty pieśni zapisanych przez dzieci szkolne, 883 zdjęć fotograficznych, 112 rysunków przeważnie narzędzi pracy, 320 przebiitek haftów i przedmiotów zdobionych drewnianych i metalowych, wreszcie 28 zdjęć architektonicznych. W trakcie badań zebrano, głównie we wsi Ciche, kilkadziesiąt dokumentów, m. in. testamentów, z których najstarsze sięgają lat 1750—1752. Zebrano też szereg listów z przełomu XIX/XX w. pisanych przez górali podhalańskich przebywających na emigracji. Gromadzi się również korespondencję, jaką zespół prowadzi z informatorami, a która dostarcza bardzo ciekawych materiałów.

Do dorobku zespołu można zaliczyć własne kwestionariusze do pasterstwa, rzemiosła ludowego, pożywienia, transportu i komunikacji, niektórych zagadnień społecznych oraz uzupełnienia i przeróbki szeregu

¹² *Etnograficzne badania na Podhalu*, „Wierchy“, R. 21: 1952, s. 225—226; *Badania etnograficzne na Podhalu*, „Wierchy“, R. 22: 1953, s. 218—222; *Sprawozdanie z działalności Oddziału Krakowskiego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego*, „Lud“, t. 41: 1954, s. 1236—1245.

istniejących już kwestionariuszy obcych do pozostałych zagadnień związanych z gospodarką. Sprawozdania tymczasowe z badań były w czasie ich trwania publikowane¹².

W styczniu 1954 r. został utworzony w Krakowie Zakład Etnografii Polski IHKM PAN. Znaleźli tu zatrudnienie trzej członkowie dotychczasowego zespołu PTL: mgr Irena Nizińska, mgr Anna Zambrzycka-Kunachowiczowa i dr Anna Kowalska-Lewicka. Od 1954 r. prace nad Podhalem wykonywane przez wymienione osoby weszły w plan Zakładu i odtąd — obok prac związanych z Polskim Atlasem Etnograficznym i innych — zajmowano się nimi już w ramach obowiązków instytutowych. Członkowie zespołu zajęci w PAN przystąpili w oparciu o archiwum Oddziału Krakowskiego PTL do przygotowania do druku opracowań dwu podstawowych dziedzin produkcji: rolnictwa (Kowalska-Lewicka) i rzemiosła (Zambrzycka-Kunachowiczowa, która zajmowała się omawianym zagadnieniem w latach 1954 i 1955, a w 1956 r. przeszła do prac nad monografią Śląska). Mgr Nizińska w pierwszym roku istnienia Zakładu pracowała nad rolnictwem; już w 1955 r. poświęciła się monografii Śląska.

Przerobiono przede wszystkim literaturę przedmiotu oraz zebrano materiał archiwalny i muzealny. W czasie opracowywania wszystkich danych wyłoniła się potrzeba badań uzupełniających. Zorganizowano więc w 1955 r. krótkotrwałe wyjazdy terenowe do wsi Ciche, Murzasichle, Chocholów, Ratułów i Kościelisko oraz badania nad rzemiosłem ludowym w Nowym Targu.

W chwili bieżącej zarówno prace o rolnictwie, jak i o rzemiosle ludowym na Podhalu są już na ukończeniu.

Анна Ковальска-Левицка

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РАЙОНЕ ПОДГАЛЯ

В 1952 г. был организован докладчиком коллектив (А. Ковальска-Левицка, В. Копчинска-Яворска и А. Замбрыцка) с целью систематического изучения этнографии Подгалья. Первые два года (1952—1953) коллектив вел работы преимущественно полевые в связи с деятельностью Польского Общества Народоведения. В следующий период (1954—1957) коллектив включился в деятельность Института Истории Материальной Культуры и параллельно новым научным задачам продолжал раньше начатую работу. Территориальной базой этнографических исследований Подгалья является район Новотарского староства в границах XIII века. Исследованиями охвачен исторический период с момента отмены крепостного права (1848 г.), по настоящее время (1953). По чисто техническим соображениям, разработка собранных материалов ограничилась только в вопросам: крестьянского земледелия (А. Ковальска-Левицка), скотоводства (В. Копчинска-Яворска), кустарной промышленности (А. Замбрыцка).

В итоге завершённых работ Подгале является сплочённым районом, как с географической, так и этнографической точки зрения. Район этот сохранил ряд характерных примет традиционной культуры. Одновременно в районе Подгалья, в связи с создавшейся сетью дачных местностей, с относительно хорошим сообщением как и за последнее время развивающейся промышленностью наблюдается рост новых форм экономической жизни. Кроме того, на Подгале, как характерная черта экономики района, выступает наряду с двумя основными отраслями сельского хозяйства в Польше — земледелием и скотоводством низменного типа также долинное, как и высокогорное пастушество. В итоге проведённых работ научный коллектив выдвинул также ряд предпосылок к периодизации культурного процесса в районе Подгалья.

Anna Kowalska-Lewicka

ETHNOGRAPHIC RESEARCH ON THE PODHALE REGION

Summary

Field studies carried out with the aid of a grant from the Polish Ethnological Society were conducted in 1952 and 1953 by a team of research workers under the leadership of the writer. The work was first started in the village of Ciche, where two months were spent, and afterwards research was extended to other localities. The assembled data were then studied and supplemented within the Departments of Ethnology of the Institute of the History of Material Culture of the Polish Academy of Sciences in Cracow and Łódź. For technical reasons the work was restricted in its scope to the following problems: agricultural production (A. Kowalska-Lewicka), animal farming (B. Kopczyńska-Jaworska), handicraft (A. Zambrzycka), although the problems of exchange and consumption were also included in so far as it was necessary for gaining a more complete picture of the topics studied.

It was found convenient to accept as a basis of the delimitation of the region under investigation the XVIIth century district of Nowy Targ (starostwo nowotarskie). The Podhale region, which is geographically and ethnographically a homogeneous and compact area, retained a number of common traits within its traditional culture. At the same time it is an area where, owing to several well developed holiday resorts, extensive network of communication, and its newly created industries, new forms of economic activity and life are coming into being, thus affecting the cultural landscape of the region. Finally, in addition to the two main lines of agricultural economy, characteristic of the plains i. e. plant and animal farming, the Podhale region has a third one: the alps, that is to say, the lower and higher mountain pastures.

The investigations covered the period from the abolishment of serfdom (1948) up to 1953 when the field survey was terminated. On the evidence assembled it was found convenient to divide this period into following three stages: a) the postfeudal period from 1848 to 1870—1880, b) the impact of Capitalism and emigration to America from 1870—80 to 1918, c) the interwar period and that of the second world war 1919—1945 when further capitalisation took place, though under different economic and political conditions of the country, and d) the period of Socialism, making its way into the villages, from 1946.